

Justus Lipsius, Hermes en de rozenkruisers

(2016)

In het Plantin-Moretus museum in Antwerpen ligt een enigszins beduimd handschrift: Het *Corpus Hermeticum*.¹ Het is een vertaling uit het Frans of Latijn uit 1580 met de titel *Pimander* naar het eerste boek uit het *Corpus*. De uitdagende vraag is: wat doet het *Corpus Hermeticum* in de nalatenschap van de Antwerpse drukker Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589)? Vermoedelijk is Plantijn van plan geweest om deze vertaling uit te geven, maar heeft hij dat vanwege de katholieke repressie niet gedaan. Immers, een van de grootste opdrachtgevers van Plantijn is Philips II. De zeer katholieke Philips kan beter niet weten dat Plantijn 'esoterisch' georiënteerd is. De esoterische vrijages van Plantijn worden overigens ook wel betwist – dat is haast een pavlovreactie op het begrip 'esoterie' – maar erg overtuigend zijn de tegenwerpingen niet.² De controverserige kwestie betreft met name de vraag of Plantijn lid was van het 'Huis der Liefde' (*Familia Charitatis*) of niet. Het 'Huis der Liefde' is een mystiek-esoterisch conventikel. Volgens Sandra Langereis in haar – overigens prachtige – biografie over Plantijn behandelt de hele kwestie in een noot en komt tot de conclusie dat Plantijn géén lid was van het 'Huis der Liefde'. Terwijl Jan Waszink in zijn monumentale uitgave van de *Politica* van Justus Lipsius tot de conclusie komt dat Plantijn nota bene een van de leiders was van het 'Huis der Liefde'. En Lipsius 'shared their irenicist, spiritual and tolerant religious attitude'.³ Hoe dan ook, het feit dat Plantijn een handschrift van het *Corpus Hermeticum* in huis heeft – wat door Langereis niet eens wordt genoemd – wijst toch wel degelijk op esoterische interesse.⁴

Hermes in Leuven: Justus Lipsius

In het museum van de drukkerij van Plantijn bevindt zich ook de werkkamer van Justus Lipsius (1547-1606). Lipsius citeert regelmatig uit het *Corpus*. Dat doet hij onder meer in de *Politica*, I, iv (eerste uitgave in Leiden 1586) waar staat:

Alle stervelingen zijn onderworpen aan het noodlot, zowel voor wat betreft hun geboorte als hun wisselvalligheden.⁵

In de *Notae* – de extra toelichting – die aan de *Politica* is toegevoegd, citeert Lipsius het *Corpus Hermeticum* nog drie keer.⁶ De citaten zijn in het Grieks en het Latijn. Dat doet vermoeden dat Lipsius de Grieks/Latijnse editie van Foix de Candale (1502-1594) uit 1574 gebruikte. Foix de Candale vertaalde deze editie ook in het Frans en die vertaling ligt ten

---

¹. MS M40.

² . Zie onder meer J. Harris, 'The Religious Position of Abraham Ortelius', in: A. J. Gelderblom, J. L. De Jong, M. Van Vaecq, *The Low Countries As a Crossroad of Religious Beliefs*, Leiden 2004, blz. 89-140; S. Langereis, *De woordenaar: Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)*, Amsterdam 2014, nt. 148.

³. Justus Lipsius, *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex*, vert. en toel. J. Waszink, Assen 2004, blz. 19

⁴. Zie hiervoor J. van Schaik, 'Esoterische vrijages in de Gouden Eeuw', in J. Slavenburg & J. van Schaik, *Geheimen en onthullingen van de westerse esoterie*, Utrecht 2012, blz. 137-152; C. Manusov-Verhage, 'Hermes, Plantijn en het Huis der Liefde', in: G. Quispel (red.), *De Hermetische Gnosis in de loop der eeuwen*, Baarn 1992, blz. 356-382.

⁵. *Corpus Hermeticum*, XII, 6

⁶. Lipsius, *Politicorum notae*, I, ii, Waszink, blz. 723-725.

grondslag aan de eerste Nederlandse vertaling van Plantijn. Maar Lipsius wijkt behoorlijk af van Candale. Candale heeft voor het betreffende citaat:

...homines tamen omnes fato subiiciuntur et initio et mutatione...⁷

Terwijl Lipsius citeert :

... omnes mortales fato subiiciuntur et initio et mutatione ...

Ook de andere citaten van Lipsius in de *Notae* wijken tamelijk af van de versie van Candale. Het lijkt er dan op dat Lipsius toch een andere editie heeft gebruikt van het *Corpus Hermeticum* of de *Pymander*. De Nederlandse vertaling van Gilles Quispel en Roelof van den Broek vertalen dit citaat als volgt:

... alle mensen, zonder uitzondering, zijn aan het noodlot onderworpen ... bij hun geboorte en bij hun 'overgang'.

Deze vertaling komt dichterbij Candale. Quispel en Van den Broek baseren hun vertaling op het Grieks van Ficino.

Ook in de *Monita et exempla politica (Politiek advies en voorbeelden)* uit 1605 wordt Hermes geciteerd om aan te tonen dat alles wordt geregeerd door Gods voorzienigheid.⁸ Ook in de *Physiologia Stoicorum (Fysische theorie van de stoïcijnen)* uit 1604, uitgegeven bij Plantijn, citeert Lipsius 'Trismegisto' waar het gaat over de wijze waarop God het universum bestuurt.⁹ Het betreffende citaat uit het *Corpus Hermeticum* is:

Zie, een boer werpt zaad in de aarde, hier tarwe, daar gerst, op nog een andere plaats ander zaad. Kijk, een en dezelfde man plant hier een wijnstok, daar een appelboom, en zo overal andere boomsoorten. Zo zaait ook God: in de hemel onsterfelijkheid, op de aarde 'overgang' (dood), in het Al leven en beweging.¹⁰

Lipsius is een interessant mens. Hij studeert in het katholieke Leuven. Hij vlucht naar het protestante Leiden alwaar hij tot [rector magnificus](#) wordt verkozen. Hij is mede-opvoeder van prins Maurits, de zoon van Willem van Oranje (1533-1584). Ook Plantijn woont van 1576 tot 1585 in Leiden (Nederland) alwaar hij de huisdrukker is van de universiteit. Lipsius kan echter niet goed aarden in Leiden; in 1592 wordt hij weer professor in Leuven. Inmiddels is hij uitgegroeid tot een wereldberoemde humanist met de antieke stoïcijnsse filosofie als zijn specialisme. En ondertussen is het voor Lipsius kennelijk geen enkel probleem om het *Corpus Hermeticum* te citeren. Dat is opmerkelijk gezien de repressieve katholieke censuur. Lipsius heeft de *Politica* moeten aanpassen. Maar in de aangepaste editie uit 1596 wordt het *Corpus* nog steeds geciteerd. Op die manier is Lipsius een interessante casus waarmee

⁷ . F. de Foix de Candale, *Mercurij Trismegisti Pimandras vtraqve lingva restitvtvs*, II, 6.

⁸ . J. Papy, 'Fate and Rule. Destiny and Dynasty: Lipsius' Final Views on Superstition, Fate and Divination in the *Monita et exempla politica* (1605)', in: E. de Bom, M. Janssens, T. v. Houdt and J. Papy (ed.), *(Un)masking the Realities of Power. Justus Lipsius and the Dynamics of Political Writing in early Modern Europe*, Leiden 2011, blz. 195-206.

⁹ . Justus Lipsius, *Physiologia Stoicorum*, 1, 6; zie M. Cline Horowitz, *Seeds of Virtue and Knowledge*, New Jersey 1988, blz 177-178; H. Hirai, 'Justus Lipsius on the World-Soul between Roman Cosmic Theology and Renaissance Prisca Theologia', in: H. Hirai & J. Papy (ed.), *Justus Lipsius and Natural Philosophy*, Brussel 2011, blz. 63-79.

¹⁰ . *Corpus Hermeticum*, XIV, 10, vert. R. van den Broek en G. Quispel, Amsterdam 1990.

aangetoond kan worden dat katholiek, protestants en Hermes elkaar in de zestiende eeuw niet per se hoeven uit te sluiten.

Lipsius en de rozenkruisers

In zijn autobiografie schrijft Johann Valentin Andreae (1586-1654) – een van de auteurs van de drie rozenkruisergeschriften uit de zeventiende eeuw (zie hierna) – dat hij in zijn jonge jaren de werken van Lipsius verslonden heeft. En dat hij dankzij Lipsius bekend is geworden met de oude stoïcijnse filosofie.¹¹ Kennelijk is Andreae zo enthousiast over Lipsius dat hij in 1605 diens *Admiranda* vanuit het Latijn in het Duits vertaald – hetzelfde jaar waarin hij de oerversie van de *Chymische Hochzeit* schrijft. De *Admiranda* van Lipsius uit 1599 is een beschrijving van de oude grandeur van het Romeinse Rijk als voorbeeld voor een soort van verenigd Europa onder leiding van Albrecht van Oostenrijk die van 1595 tot 1621 landvoogd is van de Zuidelijke (Oostenrijkse) Nederlanden.¹² Het leidt geen twijfel dat de politieke ideeën van Lipsius van invloed zijn geweest op het gedachtengoed van de rozenkruisers in het algemeen en op het utopische werk *Christianopolis* van Johann Valentin Andreae in het bijzonder.¹³ Ook Christoph Besold (1577-1638), mede-auteur van de rozenkruisergeschriften, citeert Lipsius.¹⁴

Hermes in Antwerpen: Abraham Ortelius

De Antwerpse cartograaf Abraham Ortelius (1527-1598) laat zijn Atlassen vanaf 1579 drukken bij Plantijn. Aldaar raakt hij intiem bevriend met Lipsius. Lipsius schrijft het grafopschrift op het graf van Ortelius:

Een klein stukje grond bevat hem, hij die zelf de hele wereld vatte en met zijn stift en kaarten onthulde. In zijn geest echter verachtte hij de wereld en richtte zijn blik naar de hemel en wat verhevener was: standvastig, onberoerd door hoop en vrees. Gesteld op vriendschap, oprecht, trouw en plichtbewust, zonder gekijf, zonder vrouw of kroost, leidde hij een leven waarvan anderen slechts dromen.¹⁵

Ortelius is de eerste die een wereldatlas samenstelt, het zogenaamde *Theatrum Orbis Terrarum* – *Het theater van de bol van de aarde*. Uitgegeven door Gilles Coppens van Diest in 1570. De atlas bevat geen kaarten van Ortelius zelf, hij is de samensteller en commentator. De Atlas bevat onder meer acht wereldkaarten van Gerard Mercator (1512-1594). Ortelius werkt zijn leven lang aan uitbreidingen en verbeteringen van het *Theatrum*. Bij zijn dood bevat de Atlas 167 kaarten en is het in zeven talen verschenen. Dat ook Ortelius bekend is met het hermetische gedachtengoed blijkt onder meer uit zijn *Album Amicorum* (*Vriendenboek*).

---

¹¹ . *Selbstbiographien berühmter Männer*, (Hrsg.) Prof. Senbold, Bnd. II, Joh. Valentin Andreae, Winterthur 1799, blz. 17; Zie ook G. Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland. Voornamelijk in de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Haarlem 2006, blz. 63.

¹² J. Landtsheer, D. Sacré, C. Coppens (red.), *Justus Lipsius (1547-1606): een geleerde en zijn Europese netwerk*, Catalogus 2006, blz. 289-292.

¹³ Zie hiervoor M. Kortman, *Die Quadratur des Kreises – Johann Valentin Andreaes, Christianopolis*, Hamburg 2007.

¹⁴ . E. de Bom, *Geleerden en politiek: De politieke ideeën van Justus Lipsius in de vroegmoderne Nederlanden*, Hilversum 2011, blz. 377.

¹⁵ . Vertaling in: J. Landtsheer, D. Sacré, C. Coppens (red.), *Justus Lipsius*, **blz. 345**.

Een *Album Amicorum* is een boekje waar vrienden en bekenden een aardig stukje schrijven over de eigenaar van het *Album*. Op 21 september 1577 schrijft de engelsman en collega cartograaf William Camden (1551-1623) een bijdrage.¹⁶ Via John Dee (zie hierna) kent Camden Ortelius.¹⁷ Camden maakt een tekening bij zijn bijdrage in het *Album* die naar Hermes verwijst. De tekst refereert aan Hermes: ‘Hermeti sydus sacrum, mihi sydus amicus’ (zoiets als: heilige ster van Hermes, ster die mij lief is).

Hermes in Leuven: Gerard Mercator

Ook Gerard Mercator schrijft in het *Album Amicorum* van Ortelius. Dat is op zich nog niet zo veel zeggend, want er zijn wel zo’n 130 personen die een aardig stukje in het *Album* schrijven. Maar dat Mercator en Ortelius goede vrienden zijn is wel duidelijk. Samen bezoeken ze in 1577 John Dee in Mortlake in Engeland (zie hierna). Dat blijkt uit een brief van Mercator aan Dee van 20 april 1577.¹⁸ Mercator bezit een exemplaar van de *Monas Hieroglyphica* van John Dee in een editie uit 1564.¹⁹ Dan zou je verwachten dat er sporen van de hermetische filosofie in het werk van Mercator te vinden zijn. Maar in het postuum uitgegeven werk door zijn zoon, *Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabrica Figura* (*Atlas oftewel kosmografische overwegingen over de schepping van de wereld en de vorm van het geschapene*), is er geen enkele expliciete verwijzing naar het hermetische gedachtengoed. Desondanks kunnen we vaststellen dat Mercator ook geïnteresseerd is in occulte zaken. Marcel Watelet omschrijft het als volgt: ‘Gerard Mercator is tegelijk humanist, filosoof, kosmograaf, wiskundige, historicus, magiër, theoloog, kalligraaf, graveerder, maker van wetenschappelijk instrumenten in globes, genealoog, geograaf, landmeter, cartograaf, uitgever en verdeler van zijn eigen cartografische productie’.²⁰

Damcar

In de Atlas van Mercator wordt de stad Damcar in Jemen genoemd. Dat wordt door Ortelius overgenomen. Maar de stad Damcar bestaat in het geheel niet – behalve in één van de rozenkruisergeschriften: de *Fama Fraternitatis*. Johan Valentin Andreae schrijft dan ook in zijn autobiografie dat hij de Atlassen van Mercator en Ortelius heeft bestudeerd.²¹ In de *Fama* lezen we dat Christian Rosencreutz naar de stad Damcar reist. De wijzen aldaar zijn reeds op de hoogte van zijn komst. Christian leert er Arabisch zodat hij het ‘boek M.’ in het Latijn kan vertalen en meenemen. Dat is – waarschijnlijk – het *Liber Mundi* – het boek der geheimen van de natuur. Aan de wijzen van Damcar is immers de ganse natuur ontsluitend, lezen we in de *Fama*. Er is ook heel wat gespeculeerd over wie/wat/waar de stad Damcar precies is. Het zou een verschrijving van Damascus zijn (zo staat het er ook in latere edities van de *Fama*). Maar dankzij Mercator en Ortelius weten we dat het om de stad Damar in Jemen gaat – die nog altijd daar ligt, waar Mercator de stad situeert. De inwoners van Damar en Jemen zijn de Sabeërs die in de Koran worden beschreven als ‘mensen van het boek’ – naast de joden en de christenen (Soera 62). De God van de Sabeërs is Idris die in de Koran twee keer wordt

¹⁶. *Album Amicorum*. Abraham Ortelius, annoté et traduit J. Puraye, Amsterdam 1969, blz. 87, f. 113v.

¹⁷ . P. J. French, *John Dee: The World of the Elizabethan Magus*, New York 1972, blz. 204.

¹⁸. *Imago Mundi*, vol. XIII, 1956, blz. 55-68.

¹⁹. *Mercator en zijn boeken*, uitgave vzw Mercator, Sint-Niklaas 1994, blz.78.

²⁰. M. Watelet, ‘Mercator de Humanist’, in: M. Watelet (red.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, Mercatorfonds 1994, blz. 17-18.

²¹. *Selbstbiographien berühmter Männer*, (Hrsg.) Prof. Senbold; zie ook Snoek, blz. 63.

genoemd (Soera 19 en 21). Volgens de overlevering is Idris dezelfde als de profeet Henoch. En volgens de Arabische historicus Abu Ma'shar (787-886) is Henoch niemand minder dan Hermes. Het boek van de Sabeërs zou dan het *Corpus Hermeticum* zijn.²² En zo komen we bij de engelsman John Dee (1527-1608) terecht, die zowel de werken van Abu Ma'shar als de boeken van Henoch heeft gelezen. Dee is voor een deel verantwoordelijk voor bovenstaande speculaties.²³

John Dee

John Dee is *die dritte im Bund* met Ortelius en Mercator. Dee is diplomaat, filosoof en onder meer cartograaf. Maar vooral is Dee bekend vanwege zijn 'occulte filosofie'. Vanaf 1548 tot 1551 studeert Dee in Leuven bij de cartograaf Gemma Frisius (1508-1555) en bij Gerard Mercator.²⁴ In 1550 en 1553 is hij in Antwerpen. Dee schrijft in het voorwoord van zijn *Propaedeumata aphoristica (Vorbereidende Aforismen)* over zijn tijd in Leuven bij Mercator:

Het was de gewoonte van onze wederzijdse vriendschap en intimiteit, dat, gedurende drie hele jaren, niemand van ons de aanwezigheid van de ander langer dan drie dagen kon missen; en het enthousiasme van ons beide voor leren en filosoferen was zo, dat, nadat we tezamen waren gekomen, we nauwelijks het onderzoek van moeilijke en waardevolle problemen durfden te verlaten voor meer dan drie minuten van een uur.²⁵

In deze tijd is Mercator zeer druk met astrologische/astronomische onderzoeken. Dee is daarbij. Volgens Steven Vanden Broucke (universiteit Gent) moet Dee wel een actieve rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van Mercators 'astrologische schijf', een astrologisch meetinstrument.²⁶ Volgens Antoine De Smet verklaart Dee met dit citaat dat hij door Mercator is ingewijd in de 'occulte filosofie'.²⁷

Dee draagt de *Propaedeumata aphoristica*, dat over astrologie gaat, op aan Mercator 'zijn allerbeste vriend'. De eerste editie is van 1558, de tweede herziene versie is uit 1568. In de opdracht aan Mercator schrijft hij dat hij het onderwerp dat hij in dit boek behandelt, heeft opgedaan in de enthousiaste gesprekken met Mercator.²⁸ In aforisme nummer 119 verwijst Dee naar Hermes:

Zoals de driewerf grote Hermes ons leerde: niets gebeurt met de mens zonder kosmische sympathie.²⁹

---

²² . K. van Bladel, *The Arabic Hermes: From Pagan Sage to Prophet of Science*, Oxford 2009.

²³ . T. Churton, *The Invisible History of the Rosicrucians: The World's Most Mysterious Secret Society*, Rochester 2009, blz. 106.

²⁴ . A. Lember, *The Heritage of Hermes: Alchemy in Contemporary British Literature*, Leipzig 2004, blz. 135-136.

²⁵ . *Propaedeumata aphoristica*, vert. J. Egan, Newport 2010; zie W.H. Scherman, *John Dee: The Politics of Reading and Writing in the English Renaissance*, Massachusetts 1997, blz. 6.

²⁶ . S. Vanden Broucke, 'An undescribed astrological instrument by Gerard Mercator (1551)', in: *Nieuwsbrief Universiteitsgeschiedenis*, 2(1998)22-25; zie ook een uitbreiding van dit artikel in: *Annals of Science*, 58(2001)219-240.

²⁷ . A. De Smet, 'Gerard Mercator (1512-1594) et les Sciences Occultes', in : *Scientiarum Historia* 16 (1990)5-9.

²⁸ . *Propaedeumata aphoristica*; zie S. Vanden Broucke, *The Limits of Influence: Pico, Louvain, and the Crisis of Renaissance Astrology*, Leiden 2003, blz. 169.

²⁹ . *Propaedeumata aphoristica*, nr. 119.

Mercator en Dee spreken kennelijk in hun tijd in Leuven onder meer over de leringen van Hermes Trismegistus.

Ook Ortelius is goed bevriend met John Dee. Er is een brief van Dee aan Ortelius, gedateerd 16 januari 1577 waarin Dee Ortelius bedankt voor ‘de vriendelijkheid waarmee je me hebt ontvangen toen ik op bezoek was in je bibliotheek enige jaren geleden’.³⁰ Bij het bezoek van Ortelius en Mercator aan Dee in Engeland schrijft Dee een – nietszeggend – stukje in het *Album amicorum* van Ortelius.³¹ Een van de gemeenschappelijke interesses van de drie mannen is koning Arthur. Er is een brief van Dee aan Mercator van 20 april 1577 waarin Dee speculeert over de – vermeende – veroveringstochten van Arthur naar het Noorden.³²

De Monas Hieroglyphica

Het meest bekende en occult filosofische of hermetisch esoterische werk van John Dee is de *Monas Hieroglyphica*. Dee schrijft de *Monas* in dertien dagen in 1564 en het wordt gedrukt door Willem Silvius te Antwerpen. De *Monas Hieroglyphica* wordt wel gezien als een van de bijbels van de zestiende en zeventiende eeuwse alchemie. Hermes speelt een grote rol in de *Monas*. Bijvoorbeeld in Theorium XIV:

Daarmee is duidelijk bevestigd dat de gehele *magistry* afhankelijk is van de Zon en de Maan. De driewerf grote Hermes heeft ons dat herhaaldelijk gezegd in de bewering dat de Zon haar vader is en de Maan haar moeder.³³

In deze Theorium refereert Dee aan het hermetische geschrift *Tabula Smaragdina*. In de *Monas* beschrijft John Dee het éne symbool waar alles uit voortkomt. Dat is zijn beroemde *Monas Hieroglyphica*. De titel betekent: het *Ene Hieroglief* – het Ene Symbool waarin alles is vervat.

Dit ene hieroglief vinden we vervolgens terug in ... de *Chymische Hochzeit Christian Rosencreutz!* Op Dies I. De *Monas* staat afgebeeld bij de brief die Christian Rosencreutz ontvangt om aanwezig te zijn bij het alchemische huwelijk. Volgens de grote deskundige ter zake Frances A. Yates is er ‘geen twijfel aan dat we de beweging achter de drie publicaties van de rozenkruisers moeten zien als uiteindelijk afkomstig van John Dee’.³⁴ Dat komt onder meer omdat Dee rond 1560 de geschriften van de Duitse arts-alchemist Paracelsus (1527-1609) bestudeerde.³⁵ Paracelsus is naast Hermes de tweede grote held van de rozenkruisergeschriften.³⁶

---

³⁰ *Abrahami Ortelii, Epistulae*, J. Hessels (ed.), Osnabrück 1969, blz. 23-24.

³¹ *Album Amicorum. Abraham Ortelius*, f. 89, blz. 69.

³² E. G. R. Taylor, *Mercator's Letter to John Dee Written: 20 April 1577*, in: *Imago Mundi*, vol. XIII, 1956, blz. 55-68.

³³ *Monas Hieroglyphica*, Theorium XIV.

³⁴ Fr. A. Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*, in vert. *De verlichting van het rozenkruis*, Den Haag 2012, blz. 53.

³⁵ DGWE, I, lemma Dee.

³⁶ Zie *Fama Fraternitatis*, vert. P. van der Kooi, Haarlem 1998, blz. 81.

De hermetische filosofie

Maar waar hebben we het nu precies over? Wat is het *Corpus Hermeticum* en de hermetische filosofie?

In 1462 wordt in Florence het *Corpus Hermeticum* vanuit het Grieks naar het Latijn vertaald. Kort daarvoor is het *Corpus* gevonden in een klooster in Griekenland. Het veroorzaakt een sensatie, want de Florentijnse humanisten menen nu de oorspronkelijke geschriften van de oerwijze Hermes Trismegistos in handen te hebben. In opdracht van Cosimo di Medici (1389-1464) vertaalt Marsilio Ficino (1433-1499) in korte tijd het *Corpus Hermeticum*. Marsilio Ficino zelf wordt in de zestiende en zeventiende eeuw beschouwd als de grote profeet van het hermetisme.

Hermes Trismegistos wordt gezien als de leraar van zowel Mozes als Plato. Hij behoort tot het rijtje oerwijzen die ooit de oerwijsheid – de *prisca sapientia* – in bezit hadden. Een deel van die oerwijsheid is te lezen in het *Corpus Hermeticum*. Reeds de kerkvaders in de oudheid zien dit zo en zij verklaren dat Hermes inderdaad – deels – reeds bekend is met het christelijke gedachtengoed. En dat terwijl Hermes een heiden uit een zeer ver verleden is. Zelfs kerkvader Augustinus (354-430) is ambivalent. Ten voordele van Hermes schrijft hij:

Over de ene God, de Schepper van de wereld, zegt hij inderdaad veel dingen die met de waarheid overeenkomen.³⁷

Met deze goedkeuring van de oude kerkvaders begint het hermetisme aan haar zegetocht in de zestiende en zeventiende eeuw. Nog Isaac Newton (1642-1727) schrijft een uitgebreid commentaar op het hermetische geschrift de *Tabula Smaragdina*.³⁸ De *Tabula Smaragdina* (de *Smaragden Tafel*) kan worden beschouwd als het hermetische ‘credo’. Eén van de meest aangehaalde zinnen uit de *Tabula* is:

Zoals alle dingen geworden zijn uit Een, door de overweging van Een, zo ontstonden alle dingen door dit Ene door aanpassing.

Een van de implicaties van dit credo is dat alle dingen ooit één waren. Zo was er ooit één oerwijsheid (*prisca sapientia*), één oertheologie (*prisca theologia*), één oertaal van voor de babylonische spraakverwarring en er bestond ooit één oerstof (dat is het uitgangspunt van alle alchemie). Aldus is het wetenschappelijke uitgangspunt in de zestiende en zeventiende eeuw de vraag hoe men de oerwijsheid kan terugvinden. De classicus Isaac Casaubonus (1559-1614) ontdekt overigens in 1614 dat het *Corpus Hermeticum* een geschrift is uit de tweede/derde eeuw na Christus. Toch blijft Hermes nog een eeuw lang ongekend populair.

Hermes en de rozenkruisers

In 1614-1616 verschijnen de drie zogenaamde rozenkruisergeschriften: de *Fama Fraternitatis*, de *Confessio Fraternitatis* en tot slot de *Chymische Hochzeit Christiani Rosencreutz*. In de *Chymische Hochzeit* wordt de inwijdingssweg van Christian Rosencreutz

---

³⁷. Augustinus, *De civitate Dei*, VIII, 23; zie J. van Schaik, ‘Hermes en Augustinus’, in: J. van Schaik (red.), *De hermetische Code*, Kampen 2006, blz. 87-97.

³⁸. J. van Schaik, ‘Newton de alchemist’, in J. Slavenburg en J. van Schaik, *Geheimen en onthullingen van de westerse esoterie*, Utrecht 2012², blz. 168-188.

beschreven aan de hand van zeven dagen. De inwijdingsweg wordt aan de hand van alchemistische beeldtaal beschreven. Op de vierde dag worden de inwijdelingen naar een bron geleid, waarboven een Latijns opschrift is bevestigd. In vertaling staat er:

Hermes is de vorst. Na zoveel aan het menselijk geslacht toegebrachte schade, na goddelijk raadsbesluit en bijgestaan door de kunst, tot heilzame arts en geworden, stroom ik hier, Drink uit mij, wie het vermag, wasse zich. Wie het mag, vertroebel mij. Wie mij durft, drink broeders en leef.³⁹

Hermes is de oerbron die genezing brengt wanneer men eruit drinkt. Hermes is de bron waar de rozenkruisers zich aan laven.⁴⁰

Het gaat fout met de wereld

De *Fama Fraternitatis* is gericht aan ‘alle staatshoofden, regeringen en geleerden van Europa’ en is een oproep om de gehele wereld te hervormen. De broeders van het rozenkruis – c.q. Johann Valentin Andreae c.s. – voorzien namelijk dat het fout gaat met de wereld. Kort na het verschijnen van de rozenkruisergeschriften breekt in 1618 de dertigjarige godsdienstoorlog uit in Europa. De broederschap van het rozenkruis wil een broederschap zijn die boven de partijen staat. Het gaat ook fout met de wetenschap. Die dreigt af te glijden naar alleen maar de bestudering van de fysieke wereld. Dat is goed te zien aan de kritiek die Amos Comenius (1592-1670) heeft op de oprichting van de Royal Society in 1660. Comenius is – min of meer – de opvolger van Johann Valentin Andreae. Comenius schrijft:

Weest ervan doordrongen, zeg ik, dat U met Uw gehele geleerdheid slechts over de eerste grondslagen van de Wijsheid Gods beschikt, en voor de vervolmaking van de menselijke wijsheid slechts de fundamenten legt. Als U het hierbij laat en niet voornemens bent daarop voort te bouwen, zult U even lachwekkend overkomen als de in het Evangelie genoemde persoon, die begon een toren te bouwen maar de voltooiing niet doorzette (Lucas 14).⁴¹

Volgens Comenius bestudeert de Royal Society alleen de fysieke wereld met de zintuigen. Maar men zou ook de metafysica moeten bestuderen en de hyperfysica (de wereld van God). Een ‘echte’ wetenschapper bestudeert alle drie de wetenschapsgebieden, niet alleen de fysica zoals de Royal Society doet.⁴²

Uit de kritiek van Comenius kunnen we opmaken dat er in de zeventiende eeuw een wetenschappelijk paradigmaverschuiving plaats vindt: van een holistische wetenschapsbeoefening naar een gefragmenteerde (gespecialiseerde) beoefening. De rozenkruiser willen dit voorkomen. Men kan het programma van de hermetische rozenkruisers kort samenvatten in de volgende punten:

- 1 Er is geen scheiding tussen stof en geest
- 2 Maar wil men de geest in de stof op het spoor komen dan moet men
- 3 Aan mystiek doen (rozenkruisermystiek)
- 4 Dat doet men door middel van het beoefenen van de kunst van de alchemie.

³⁹. Zie *Chymische Hochzeit*, dies IV, in vert. A. van der Goes en P. van der Bijl, Zeist 1989.

⁴⁰. Zie J. Slavenburg, *De hermetische schakel*, Deventer 2003.

⁴¹. Begeleidende brief bij de *Via Lucis* aan de Royal Society, in: J. A. Comenius, *Via Lucis* 24, Amsterdam 1992, blz. 43.

⁴². J. van Schaik, *Ketters. Een geschiedenis naast de kerk*, Leuven 2016, blz. 163-165.

De geschiedenis heeft echter laten zien dat de Royal Society ‘gewonnen’ heeft. Bijgevolg is het hermetische rozenkruiser programma van de weersomstuit meer en meer in de esoterische traditie terecht gekomen. Zoals in de antroposofie van Rudolf Steiner.

Besluit

Dat John Dee een belangrijke rol heeft gespeeld bij de genese van de rozenkruiserbeweging in de zeventiende eeuw is alom aanvaard. Dat Dee zijn ‘occulte’ opleiding onder meer bij Mercator heeft genoten – en met hem heeft samengewerkt – is minder bekend. Dat Dee en Ortelius goede vrienden zijn, wordt geweten. Maar dat Hermes een van de gemeenschappelijke interesses is van de drie heren, wordt niet geweten. Nog minder bekend is dat de auteurs van de drie rozenkruisergeschriften Justus Lipsius hoog in het vaandel hebben. Johann Valentin Andreae vertaalt nota bene de *Admiranda* van Lipsius in het Duits. Het heeft er alle schijn van dat Mercator, Ortelius en Lipsius van invloed zijn geweest op het ontstaan van het gedachtengoed van de rozenkruisers.